

Interjú Vagyim Damjével a Szovjetunióról (Részlet)

Vagyim Damjé

2024

(...) Én nem preferálom az „1917-es forradalom” kifejezést, hanem szívesebben beszélek – és nem is csak én, ma már sok történész hajlik erre – az 1917–21-es évek nagy oroszországi forradalmáról. Én nem kívánom egymástól elszakítani februárt és októbert úgy, ahogyan valaha a szovjet történetírás által adott hivatalos magyarázat tette, miszerint február a polgári demokratikus forradalom, október pedig a proletár-szocialista forradalom. Valójában ez a kettőnek nagymértékben mesterséges elválasztása egymástól, mert a szocialista tendenciák, a szocialista öngazgatás irányába mutató tendenciák február után gyakorlatilag egyből megjelentek mind városban, mind falun. Október után csak az történt, hogy néhány hónapra lehetőség adódott arra, hogy még szabadabban fejlődhessenek tovább, mert felszámolták azokat a korlátokat, amelyek a polgári Ideiglenes Kormány központi hatalmának formájában voltak jelen. Tehát ez valóban egy újabb szakasz volt, de egyazon forradalomnak az újabb szakasza. Fontos azonban megértenünk: maga a nagy oroszországi forradalom is csupán része volt annak, amit valóban világforradalomnak nevezhetünk, vagy ha óvatosabban fogalmazunk, világméretű forradalmi hullámnak, amely még az első világháború során kezdett felemelkedni, és amely 1917-től nagyjából 1923-ig tartott, bár arról, hogy mikor fejeződött be, többféle vélekedés is van. De nem ez a lényeg, hanem hogy ez egy világméretű folyamat volt, amely különböző erővel és eltérő mértékben, de az egész világot, s valamennyi földrészt érintette. Egyes helyeken a forradalom viharos jelleget öltött, másutt komoly sztrájkhullámokra korlátozódott, általános sztrájkokra, valahol tömeglázadásokra került sor, másutt paraszti fellépések, földfoglalások történtek, megint másutt antikolonialista felkelések. E forradalom tehát a világ különböző országaiban különböző módokon nyilvánult meg, az adott országban létező társadalmi ellentmondások függvényében. Oroszországra ugyanez érvényes. Ha a nagy oroszországi forradalom okairól beszélünk, akkor ezen okokat két csoportra kell osztanunk: általános világméretű okokra és tulajdonképpen oroszországi okokra. Ezek ráakódtak egymásra és összevegyültek. Ha a globális okokról beszélünk, úgy a világméretű forradalmi hullám persze mindenekelőtt háborúellenes hullámként kezdődött. Ez egy háborúellenes forradalom volt. A háborúellenességet azonban nem úgy kell érteni, hogy „hagyjátok abba a háborút és kész”. Persze voltak ilyen jelszavak is. De a forradalmi áramlat balszárnyán, annak társadalmi forradalmi szárnyán nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a háború nem csupán a politikusok, diplomaták, iparosok stb. gonoszságának vagy megegyezésre képtelenségének véletlen terméke volt. Tudták, hogy a világháborúnak meghatározott rendszerszintű okai, gyökerei vannak (...). Többek között a kapitalizmus egyetemes ellentmondásai a világban, amelyek éppen egy ilyen háborúhoz, egy ilyen helyzethez vezettek. Innen ered a törekvés, hogy ne pusztán a háborúnak vessenek véget, hanem azoknak az okoknak is – egyszer és mindenkorra –, amelyek e háborút kitermelték. Hogy olyan társadalmat hozzanak létre, amely nem szül többé háborút, amely mentes lesz azoktól az ellentmondásoktól, amelyek a világháborút eredményezték. Ez volt a kezdeti, közvetlen kiváltó oka a világméretű forradalmi hullámnak. Azaz, hogy alternatívát találjanak azzal az állapottal szemben, amelybe az elkínzott és a háború által pusztított emberiség került. Ezt az alternatívát különbözőképpen keresték, és mind a baloldali marxisták, mind az anarchisták, mind a baloldali narodnyikok a különféle országokban – köztük Oroszországban is – ezt az alternatívát a szocialista rendszerben, a szocialista társadalomban igyekeztek megtalálni. Bár a szocializmust mindannyian másként értelmezték, mégis innen ered ez az erőteljes szocialista irányultság, amely az egész világforradalmi hullámot és azon belül az oroszországi forradalmat is jellemezte. Ehhez a világméretű, háborúellenes és társadalomátalakító aspektushoz hozzátevéődött azonban egy oroszországi aspektus is, mivel addigra az oroszországi társadalom teljesen belegabalyodott a feloldhatatlan ellentmondások hálójába. (...) A cári Oroszországban létezett társadalmi-gazdasági-politikai modell reménytelenül civilizációs zsákutcába került. Teljesen tehetetlen volt. A cári kormány a XIX. század közepétől belekezdett egyfajta modernizációs előretörésbe. Ez a korai ipari-tőkés modernizációs ugrás 1917-re – amint azt az első világháború megmutatta – teljes kudarcba fulladt. És nem azért, mert odafent buta emberek ültek – bár a döntéshozó személyek valószínűleg tényleg nem voltak a legokosabbak, de ez más lapra tartozik –, hanem mert magának a rendszernek a jellemzői nem tették lehetővé e modernizáció végrehajtását. Oroszország nem tudott úgymond „normális” tőkés országgá válni. Ennek útjában álltak a létező társadalmi struktúrák. Határozottan el kellett pusztítani az egész régi társadalmi struktúrát, szét kellett zúzni az obscsinát, azaz

a faluközösséget. A cárizmus számára nem volt lehetséges az obszcina szétrombolása – bár a cárizmus megpróbálta ezt –, mert ez azt jelentette volna, hogy felfalja saját alapzatát. Ezt nem tehetette meg. Emellett nagyon gyenge volt a burzsoázia, amely teljes mértékben az államtól függött, így nem szakíthatott radikálisan a régi abszolutista állammal, ahogyan azt például a francia burzsoázia tette a nagy francia forradalom során. Ezért a cári rendszer ellentmondásai feloldhatatlannak bizonyultak. Ugyanakkor valamelyik irányban el kellett dőlnie a dolognak. A forradalom Oroszországban többféle utat is követhetett. Illetve ez a megfogalmazás valószínűleg nem pontos. A forradalom megmaradhatott volna az ipari modernizáció keretei között, és akkor felmerül az a kérdés, hogy ki tudja ezt a lényegét tekintve ipari-tőkés modernizációt végrehajtani. Vagy pedig a forradalom végigjárhatta az egész utat, amely egy tényleges alternatíva létrehozása, a szocialista társadalom felé vezet, egy olyan valódi, szabad szocialista társadalom létrehozása felé, amely azokon a társadalmi reáliákon alapul, amelyek a korabeli Oroszországban léteztek. Ezek pedig olyan feltételeket teremtettek, amelyek között a valódi szocialista forradalom két forradalom egyesítésének alapzatán valósulhatott csak meg: a proletárforradalomén a városban és a paraszti obszcinaforradalomén falun. Ez volt az az alternatíva, amelyért felléptek az anarchisták, amelyért felléptek az eszer maximalisták (az eszerek szélsőbaloldali szárnya), ez volt a forradalom végigvitelének perspektívája. Másrészt voltak olyan erők, amelyek azt feltételezték, hogy a forradalomnak el kell jutnia egy bizonyos határig, amely lehetővé teszi egy olyan társadalmi-gazdasági-politikai modell létrehozását, amely képes megvalósítani a lényegét tekintve ipari-tőkés modernizációt, majd a forradalmat ezen a ponton meg kell állítani. Nagyon érdekes dolog történt: ugyanúgy, ahogyan a nagy francia forradalomban, azok az erők, amelyek valamely pillanatban a forradalom élén álltak, forradalmiak voltak egy bizonyos határig, és miután elérték azt, amire törekedtek, gyakorlatilag ellenforradalmivá váltak. A forradalom pedig próbált továbbhaladni. Ennek a – mondjuk így – mérsékelt forradalmi, ellenforradalmivá váló áramlatnak az összetétele változott, ahogyan magának a forradalomnak a fejlődése előrehaladt. Kezdetben a liberális burzsoáziából állt, amely csupán meg akarta dönteni az önkényuralmat, megnyitva az utat Oroszország úgymond „normális” kapitalista fejlődése előtt. Ez nem sikerült neki, a rendelkezésére álló néhány hónap alatt nem volt képes megoldani egyet sem azok közül az ellentmondások közül, amelyekkel az ország szembetalálta magát. Sem az agrárproblémákat, sem a munkásproblémákat, sem a háború problémáját, sem a gazdaság megszervezésének problémáit nem voltak képesek megoldani. Ekkor a mérsékelt szocialisták léptek a helyükbe, az úgynevezett többségi eszerek és a mensevikek, akik szintén nem tudtak tenni semmit, csak húzták az időt, halogatták a dolgokat az Alkotmányozó Gyűlés összehívásáig, amely majd meghozná a szükséges döntéseket. Minthogy ők sem tudtak tenni semmit, a népi hullám őket is elsodorta, és ennek a népi hullámnak a hátán kerültek hatalomra a bolsevikok. A bolsevikokkal kapcsolatban volt egy jó mondanivaló az egyik vezetőjüknek, amely valamikor 1918-ban vagy 1919-ben hangzott el: „Azok a tömegek, melyek anarchista beállítottságúak voltak maximalista elhajlással (vagy maximalista beállítottságúak anarchista elhajlással – már nem emlékszem pontosan, hogyan is mondta), velünk voltak a forradalom romboló szakaszában, amikor a régi rendszerrel kellett harcolni, de amint rátértünk az építő szakaszra, ezek a tömegek egyből ellenünk fordultak.” Más szóval a tömegek, amelyek tovább akarták vinni a forradalmat a városi és a falusi öngazgatás, a termelés öngazgatásának irányába, beleütköztek egy merev határba, amelyet a bolsevik hatalom állított eléjük. A bolsevikok nem kívánták a forradalom továbbfejlődését, nekik megvolt a maguk elképzelése arról, hogyan kell végbemennie az ország modernizálásának, ami egy ipari-tőkés modernizációt jelentett burzsoázia nélkül. Ebben állt a bolsevikok koncepciója, amit az magyaráz, hogy Lenin, Trockij és harcostársaik elképzelése szerint Oroszország nem juthat el a szocializmushoz anélkül, hogy az országon belül ne alakítana ki kellő mértékben egy ipari alapzatot, amely megfelel a tőkés rendszernek, s amely után aztán következhet a szocializmus – persze magától értetődik, hogy emellett kell egy világforradalom is. Minthogy ilyen bázis egyelőre nem volt, a bolsevik diktatúra mintegy magára vállalta azt a funkciót, amelyet Nyugaton a burzsoázia, amikor végrehajtotta a polgári forradalmakat, majd később a polgári modernizációkat. Ez volt a bolsevikok eredeti elképzelése. Aztán később némileg másképp alakultak a dolgok. A korai bolsevik vezetés gyakorlatilag a jakobinusok szerepét játszotta: nem akartak valódi kapitalizmust, ők egy átmeneti rendszert akartak a maguk uralma alatt. De ők sem

tudtak egymaguk kormányozni, mert nem voltak többek a forradalmi értelmiség rendkívül szűk körénél. Egy egész apparátusra volt szükségük, amelynek végre kellett hajtania a döntéseket. Miután ezt az apparátust létrehozták, annak persze egyből egészen más céljai, feladatai, társadalmi és osztályérdekei jelentek meg, és természetes, hogy ez a thermidoriánus apparátus a jakobinus-forradalmi-bolsevik értelmiséget félrehajította. Tehát úgy alakultak a dolgok, ahogyan a nagy francia forradalomban: először a jakobinusok nyomták el a náluk radikálisabb beállítottságú forradalmi tömeget, utána pedig az immár köztes helyzetbe került jakobinusokat döntötte meg egy új társadalmi réteg. Összességében valami ehhez hasonló történt Oroszországban is, hogyha nagyon nagy vonalakban fejezzük ki.

A Szovjetuniót egyesek (állam)kapitalizmusként, mások államszocializmusként vagy kommunizmusként írják le. Ha kéne egy meghatározás, akkor te minek neveznéd? Milyen termelési mód az, ami ott uralkodott?

Nekem úgy tűnik, hogy az államkapitalizmus kifejezés elvben használható, de nagyon pontosan kell tudni, hogy mit is takar ebben az esetben, mivel tudjuk, hogy elég sokféle államkapitalizmus-konceptió létezik és ezekhez elég sokféle magyarázat tartozik.¹ A '30-as években megfogalmazott vagy Cliffnél² és más teoretikusoknál olvasható marxista értelmezések az államkapitalizmust úgy ragadták meg, mint magának a kapitalizmusnak a következő fejlődési fázisát, mint a legfejlettebb, legélenjáróbb kapitalizmust. Én úgy vélem, ez a fajta értelmezés hibás. Oroszország éppenséggel nem volt fejlettebb tőkés ország, mint a nyugati kapitalizmus. Ellenkezőleg, Oroszország olyan ország volt, amely átmenetet hajtott végre a prekapitalista – vagy legalábbis túlnyomórészt prekapitalista – stádiumból a fejlett kapitalizmus stádiumába. Tehát a Szovjetunió szigorúan véve az ipari-tőkés modernizáció társadalma volt, amelynek alapvető jellegzetességei eléggé hasonlóak ahhoz, amelyekkel az úgynevezett „harmadik világ” különféle országai vagy – a világrendszer-elmélet nyelvezetét használva – a világrendszer perifériájának országai rendelkeznek. Az állami szektor rendkívül nagy szerepe, a hatalom óriási befolyása a gazdaságsszervezés terén, jelentős mértékű állami kontroll a gazdaság felett – ezek a vonások nem annyira a fejlett kapitalizmust, mint inkább az igen korai kapitalizmust jellemzik. Ha megvizsgáljuk például az abszolutizmus és a vállalkozás közötti viszonyrendszer jellegzetességeit, ha a munka fokozott koncentrációjával működő hatalmas állami manufaktúrákat tekintjük, amelyek az abszolutista, majd a korai kapitalista társadalomban léteztek, ha a kereskedőállam híres fichtei elméletét³ és más hasonlókat nézünk, vagy ha szemügyre vesszük a merkantilizmust, akkor a gazdaság feletti szigorú állami kontroll vonásait inkább a korai kapitalizmusban, semmint a fejlett kapitalizmusban fedezhetjük fel. És ez érthető és megmagyarázható, mert a modernizációs ugráshoz – amelyet egyik vagy másik ország azért hajtott végre, mert vezető körei konkurenciaharcban állnak a világrendszeren belül, tehát abban érdekeltek, hogy utolérjék, megelőzzék konkurensüket, és ez gazdasági, politikai, katonai és egyéb síkokon is megnyilvánul – a vezető köröknek arra van szükségük, hogy minden erőt egy kézben összpontosítsanak, és ne szimpla modernizációs ugrást, hanem kikényszerített modernizációs ugrást hajtsanak végre. És éppen ez az, amit végül is megpróbált és bizonyos határokon belül végre is hajtott a szovjet uralkodó bürokrácia, amely a

¹ Egyes anarchisták már Lenin idejében használták az államkapitalizmus terminust a bolsevik rendszer leírására. Lásd például: Rucker, Rudolf: *Die Bankrott des russischen Staats-Kommunismus*. 1921. <https://anarchistischebibliothek.org/library/rudolf-rocker-der-bankrott-des-russischen-staats-kommunismus> Berkman, Alexander: *The Russian Revolution and the Communist Party*. 1922. <https://www.marxists.org/reference/archive/berkman/1922/russian-revolution.html> Hasonlóképpen jártak el később a Lenin által „a kommunizmus gyermekbetegségként” leírt baloldali kommunista áramlat egyes képviselői is. Lásd például: Miasnikov, Gabriel: *The Latest Deception*. 1930. <https://www.marxists.org/archive/miasnikov/1930/latest-deception/index.htm> Pannekoek, Anton: *State Capitalism and Dictatorship*. 1936. <https://www.marxists.org/archive/pannekoek/1936/dictatorship.htm>

² Tony Cliff (1917–2000) palesztinai zsidó trockista először 1955-ben publikált könyvében a Szovjetuniót „bürokratikus államkapitalizmusként” írta le. Lásd részletesebben: Cliff, Tony: *State Capitalism in Russia*. 1974. <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1955/statecap/index.htm>

³ Utalás a híres német idealista filozófus alábbi kötetében kifejtett gondolataira: Fichte, Johann Gottlieb: *Der geschlossene Handelsstaat. Ein philosophischer Entwurf als Anhang zur Rechtslehre und Probe einer künftig zu liefernden Politik*. J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Tübingen, 1800. <https://archive.org/details/fichte-der-geschlossene-handelsstaat/page/n1/mode/2up>

magánburzsoázia egyfajta helyettesítőjévé vált. Ezt a jelenséget a könyvemben⁴ „Szovjetunió konszernnek” nevezem. A Szovjetuniót úgy gondolták el, mint egy egységes tőkés konszernt. A legérdekesebb az, hogy az országon kívül, a külső piacokon és a világrendszer egészében ténylegesen egy gigantikus tőkés konszern szerepét játszotta, amely a világpiacon tőkés vetélytársaival konkurenciaharcot folytatott a világrendszer keretein belül. Ezért e tekintetben jellemezhető úgy, mint (korai) államkapitalizmus. De ha még figyelmesebben megvizsgáljuk, akkor felfedezzük, hogy mivel ez egy modernizációs társadalom volt, egy olyan társadalom, amely átmenetet hajt végre a prekapitalizmusból a fejlett kapitalizmusba, ezért természetesnek tekinthető, hogy e társadalomban megtalálhatóak voltak a legkülönbözőbb termelési módok elemei. Ezek együtt léteztek és egyesültek egymással. Ha megvizsgáljuk a Szovjetunióban a munkaviszonyokat, a tulajdonviszonyokat, az elosztási viszonyokat, akkor könnyen észrevehetjük a legkülönbözőbb társadalmi-gazdasági formációk és termelési módon elemeinek egyesülését. Jelen voltak az ázsiai termelési mód, a feudalizmus, a korai kapitalizmus és a fejlett ipari kapitalizmus egyes elemei is, és mindezek egymással összekapcsolódtak. Az egyedüli, amire azt mondanám, hogy a Szovjetunióban biztosan nem volt jelen, az a szocializmus és a kommunizmus. A szocializmus és a kommunizmus alapjellemzőit akár Marx, akár Kropotkin módján értelmezve⁵ mindenképpen arra jutunk, hogy ezek a Szovjetunióban nem léteztek. Fennmaradt az állam, fennmaradtak az áru- és pénzviszonyok, a piacgazdaság elemei, az elosztás egyenlőtlen volt, létezett a pénz, és ami a legfőbb és lehetővé teszi, hogy a szovjet társadalmat is a kapitalista társadalmak valamely formájának tekintsük: létezett a bér munka. Mivel – félretéve az anarchista értelmezéseket és a marxista meghatározást véve alapul – a kapitalizmus elsősorban nem más, mint a bérabszolgaság rendszere. Olyan helyzet ez, amelyben a termelő formálisan szabad, de kénytelen munkáját munkabéréért cserében eladni, amelyen aztán árukat vásárol, mivel az ezekhez való hozzáféréstől meg van fosztva. Világos, hogy nagyon gyakran más meghatározásból indulnak ki és a magántulajdon jelenlétét tekintik döntőnek, de én azt mondanám, hogy ez jogi nézőpont, amely a kérdésre felülről tekint. Minket azonban mindenekelőtt az foglalkoztat, hogy mit jelent mindez a termelő számára, a dolgozó osztályok számára. Számukra ez fizetésért végzett munka, bér munka volt. Más kérdés, hogy ezt a munkát egy egységes konszern vásárolta meg, de annak, aki a munkát eladta, teljesen mindegy volt, ki is vette meg azt. Érdekes felfigyelni továbbá arra az érdekes jelenségre is, hogy a korai kapitalizmusban egyes gyárak esetén hasonló helyzet állt fenn. A munkás abban a boltban volt kénytelen megvenni a munkabérére a számára szükséges árukat, amely ugyanazon gyár gazdájának tulajdonát képezte. Ha ezt a modellt átvisszük a „Szovjetunió konszern” egészének szintjére, akkor azt mondhatjuk, hogy itt is ez állt fenn. A bér munkás az állami konszern számára dolgozott, fizetéséből pedig kénytelen volt ugyanettől a konszerntől megvásárolni az árukat. Ez a korai kapitalizmus klasszikus szituációja. Ha szükség van valamilyen tömör és precíz formulára, akkor úgy vélem, ezzel kapcsolatban Robert Kurz német kutató kijelentése a legjobb, bár érdekes, hogy ő maga kerül a államkapitalizmus kifejezésre: „Történeti nézőpontból tekintve a rendszer az utolérő polgári modernizáció egy fajtája volt. Különös kegyetlenségét az magyarázta, hogy egy hihetetlenül rövid időtartamba egy kétszáz éves korszakot zsúfolt bele, összeolvasztva a merkantilizmust és a francia forradalmat, az iparosítás folyamatát és az imperialista hadigazdaságot.”⁶

⁴ Az alábbi kötetről van szó: Damjé, Vagyim: *Sztalnoj vek. Szocialnaja isztorija szovjetszkogo obscsesztva*. Knyizsnyij Dom „Librokom”, Moszkva, 2013. <https://libcom.org/article/dame-vv-stalnoj-vek-socialnaya-istoriya-sovetskogo-obscchestva-age-steel-social-history>

⁵ Ezzel kapcsolatban lásd például: *MEM 4. köt.* 437–470. Kropotkin, Peter: *The Conquest of Bread*. 1892. <https://www.marxists.org/reference/archive/kropotkin-peter/1892/bread.htm#chapter03>

⁶ Damjé itt Robert Kurz *The Collapse of Modernization* című 1991-es könyvére és konkrétan a *The German War Economy and State Socialism* elnevezésű fejezetben olvasható gondolataira utal. <https://libcom.org/article/german-war-economy-and-state-socialism-robert-kurz>

A jövőben szeretnénk majd beszélni veled külön Kronstadtról,⁷ a mahnovscsináról,⁸ a századelő munkásmozgalmi miliőjéről, az anarchistákról a sztálinizmusban stb., azaz az anarchizmus és a valódi kommunizmus történetéről az Orosz Birodalomban és a Szovjetunióban. De addig is le tudnád írni röviden, nagy vonalakban ezek fejlődési ívét?

A szocialista tendenciák az oroszországi társadalomban történetileg kezdetben magából a paraszti földközösségből, az obscsinából nőttek ki. A paraszti földközösség igen érdekes struktúra volt, amelyről különösen érdekes megnézni Marx levelezését az orosz narodnyikokkal – Vera Zaszuliccsal⁹ és az *Otyecsesztvennije Zapiszki* újság szerkesztőségével¹⁰ –, valamint azokat a levélvázlatokat, amelyeket végül nem küldött el.¹¹ Az ezekben adott obscsina-értelmezéssel én is egyet tudok érteni. Ez egy olyan érdekes struktúra volt, amelyen belül meg lehetett találni bizonyos öngazgató-egalitárius mozzanatok, ugyanakkor ezek együtt éltek benne hierarchikus, patriarchális és antiegalitárius mozzanatokkal, s ezek egyazon struktúrában belül összekapcsolódtak egymással. Tehát egyfelől jelen volt egyfajta általános gyűlés, másfelől viszont ezen nem vehetett részt mindenki, csak a családfők. Voltak továbbá meghatározott tekintélyek: a rangidősek és így tovább. Amellett ez a kvázi öngazgató struktúra az abszolutista állam struktúrájába illeszkedett, annak engedelmeskedett. Innen ered Marx receptje: úgy elérni a szocializmust Oroszországban, hogy a nyugati világforradalom összekapcsolódik az obscsina ezen hierarchikus, autoriter és etatista mozzanatoktól való megszabadításával. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy az oroszországi narodnyikizmus, amely aztán részben az eszerek körében (többek között a maximalista szárnyon) folytatódott, kisebb-nagyobb mértékben ezt a vonalat követte. Persze később ez kiegészült marxista mozzanatokkal, más szocialista elméletek bizonyos elemeivel, például az ettől jobbra álló szociáldemokratákéival, amelyeket a németországi szociáldemokráciától vettek át, és mindez egy eléggé összetett konglomerátumot képezett, egyfajta Oroszországra hangszerelt szocializmust. Ezenfelül természetesen létezett a szociáldemokrata iskolák két típusa is: a radikálisabb bolsevik és a mensevik típus, melyek kisebb-nagyobb mértékben a II. Internacionálé különböző szárnyait követték. Ami az oroszországi anarchizmust illeti, az részben a narodnyikságból nőtt ki, pontosabban annak szélső balszárnyából, amely a totális társadalmi forradalmat és az állam megszüntetését tűzte ki célul, valamint az államnak a közösségek föderációjával való felváltását. Másrészt ehhez hozzáadódtak az európai országok és az Amerikai Egyesült Államok liberter munkásmozgalmának bizonyos hagyományai és tapasztalatai is. Tulajdonképpen ebből fejlődött ki a XX. század elejének oroszországi anarchizmusa. Mindezek az áramlatok egymás mellett éltek és harcban álltak egymással. Eltérő koncepcióik voltak a szocializmusra való áttéréstől. És fontos tudni, hogy ezek a koncepciók és a köztük levő eltérések tükröződtek magának az oroszországi forradalomnak a menetében is. A mérsékelt szocialista szárny például inkább a burzsoáziával való békés együttműködés révén megvalósítandó fokozatos fejlődés pártján állt. Az eszerek úgy vélték, hogy a kapitalizmust falun meg kell állítani, és a falut át kell adni a paraszti közösségek helyi öngazgatójába, a városban viszont hagyni kell szabadon fejlődni a kapitalizmust addig a pontig, amikor az egész világon végbemegy a forradalom, tudván azt, hogy ez nem a közeljövőben lesz. A mensevikek és a bolsevikok obscsinaellenes álláspontot képviseltek, s a II. Internacionálé szellemében úgy vélték, a parasztság reakciós, kispolgári osztály, az obscsina pedig akadályozza a normális kapitalista fejlődést, sőt magát az ipari fejlődést, ezért minél hamarabb felszámolandó. A szocializmushoz az ipar fejlődése révén fokozatosan lehet eljutni. Vagy mérsékeltebb úton, ahogy azt a mensevikek gon-

⁷ Utalás az 1921. március 1–18. között lezajlott kronstadti felkelésre. A téma magyar nyelven elérhető legalaposabb feldolgozásáért lásd: Avrich, Paul: *Kronstadt 1921*. 2017. <https://reszeghajo.hu/anarchizmus/paul-avrich-kronstadt-1921-2-resz/>

⁸ Utalás a Nyesztor Ivanovics Mahno nevével fémjelzett anarcho-kommunista mozgalomra, amely 1917–1922 között a mai Ukrajna jelentős részét működtette öngazgató módon, miközben aktív fegyveres ellenállást folytatott a fehér ellenforradalom erői, a külföldi intervenciók csapatok, valamint időről időre a Vörös Hadsereg ellen is. A témával kapcsolatban magyarul megjelent írások, illetve magyarra fordított források jó, bár korántsem teljes körű áttekintéséhez lásd az alábbi honlapot: <https://www.nestormakhno.info/magyar/>

⁹ *MEM. 19. köt.* 280–281. (*MEM. 35. köt.* 155–156.)

¹⁰ *MEM. 19. köt.* 108–113.

¹¹ Feltehetően ezekről van szó: *MEM. 19. köt.* 261–279.

dolták, vagy forradalmibb úton, ahogy a bolsevikok. Az anarchisták viszont a társadalmi forradalom mellett léptek fel városban és falun egyaránt, annak érdekében, hogy végbemenjen a város öngazgató proletárforradalmának egyesülése a falu paraszti obszcina-forradalmával, amelyet utána valamiféle föderatív viszonyok kiépítése követne egyfajta nem-piaci alapú cserével a két fél között. Közvetlen cserében vagy valami egyébben gondolkodtak, többféle terv is született. Ismétlem, a forradalom során mindezek az elképzelések megütköztek egymással, és mint azt tudjuk, kezdetben a bolsevik álláspont diadalmaszkodott, amelyet mint bolsevik jakobinizmust később gyakorlatilag felváltott a sztálini thermidorizmus, majd pedig a bonapartizmus, azaz a tulajdonképpeni sztálini rendszer. Ez már egy egészen más osztály érdekeit tükrözte, és valószínűleg már egyáltalán nem sorolható a baloldalhoz. A baloldali radikalizmust föld alá kényszerítették, az anarchistákat szétzúzták, bár az anarchista földalatti mozgalom különböző formákban még legalább a '30-as évek elejéig létezett. A bolsevizmus balszárnyát – amelynek egy része később még a tanácskommunistákkal és a baloldali kommunistákkal is kereste az együttműködést Európában – eléggé gyorsan szétzúzták, ez már a '20-as évek közepe táján végbement. Több efféle csoport volt, egyesek emigrációba kényszerültek, mások a megtorlások áldozatai lettek. Történtek rá kísérletek, hogy létrehozzanak egy baloldali radikális szárnyat a Demokratikus Centralisták¹² vagy az úgynevezett Baloldali Ellenzék¹³ nevű bolsevik csoportok balszárnyán (persze nem magáról Trockijról van szó, hanem egyes emberekről ebből az áramlatból). De amint az ismert, a sztálini represszió idején őket is nagyon hamar szétverték. Az a társadalmi ellenállás azonban, ami ezután történt, s amelyről a könyvemben írok (sztrájkok, lázadások, felkelések, beleértve Novocserkasszkot is), már valami más volt. Ezek olyan áramlatok voltak, amelyek nem támaszkodtak vagy szinte nem támaszkodtak a régi eszmei alapokra, mert ezeket már jóformán senki sem ismerte. A Szovjetunióban a baloldali gondolat fejlődésének a '30-as években gyakorlatilag gátat szabtak. És a tudás után szomjazók teljesen el voltak szakítva a világ baloldali radikális gondolkodásától, legyen az anarchista vagy baloldali kommunista. Sőt, ezeket az úgynevezett baloldali „elhajlásokat”, baloldali áramlatokat a hatalom egészen könyörtelenül üldözte, sokkal keményebben, mint a jobboldalt. Ezért ezek a társadalmi tiltakozások inkább spontán jellegűek voltak. És még ha voltak is valamiféle csoportok – márpedig léteztek ilyenek, ezek közül némelyikről én is írok a könyvemben, s tanulmányaikban más történészek is foglalkoztak ezekkel –, úgy ezek dialógusai, eszméi egy nagyon érdekes keveréket alkotnak. Abból tevődtek össze, amihez az embereknek sikerült hozzájutniuk és valahogyan újragondolniuk, szintetizálniuk. Lehetett ezek a forradalom idején vagy a '20-as években kiadott régi könyvek, amelyekre rábukkantak. Lehetett ez Lenin, akit meghatározott szellemben átértelmeztek. Lehetett ez valamiféle információ, amelyet olyan szovjet könyvekből vettek, melyek a baloldali radikális gondolat nyugati fejlődését szidalmazták: a baloldali kommunizmust, a trockizmust, az anarchizmust, akár még a maoizmust is, a szociáldemokráciát vagy valamiféle demokratikus szocializmust. Próbálták mindezt egybegyűrní, és ebből kihozni valamit. Az efféle kísérletek gyakorlatilag a peresztrojkáig folytatódtak. Kezdetben bizonyos értelemben én magam is egy efféle keverék terméke voltam. Mert a szovjet időkben, amikor először kezdtem ilyesmiről gondolkozni, bármiféle modern baloldali radikális irodalomhoz természetesen nem volt valódi hozzáférés, és még a klasszikus művekhez, Bakunyinhoz, Kropotkinhoz sem, nem is beszélve Trockijról, aki első számú ellenségnek számított. Darabkákból, egy-egy téglából kellett valamit összerakosgatni. Hogy ennek mennyi köze volt a világ baloldali gondolkodásának fejlődéséhez akkoriban, ez persze jó kérdés. Nagyon közvetett módon kapcsolódott csak hozzá. És ez részben magyarázatot ad arra is, hogy miért buktak el a peresztrojka társadalmi emancipációs kísérletei. Mert amikor elkezdődött a peresztrojka, a baloldaliak képtelennek bizonyultak arra, hogy valóban megfogalmazzák a maguk öngazgató szocialista alternatíváját annak teljes jelentésében. Történtek kísérletek, de ezek nagyon furcsa, vegyes eszmei dolgok voltak, amelyek

¹² A másképp Decistáknak is nevezett csoport 1919–1921 között működött, és alapvetően az OK(b)P azon bolsevik értelmiségiből állt, akik a túlzott központosító törekvésekben rejlő veszélyt megérezve a pártiktatúra helyett a proletariátus diktatúrájához való visszatérést szorgalmazták.

¹³ 1923–1927 között az OK(b)P-n (1925-től ÖK[b]P-n) belül működő ellenzéki tömörülésről van szó, mely a Lenin súlyosbodó betegségével, majd halálával kibontakozó hatalmi harc részeként formálódott ki Trockij körül. A csoport kritikával illette a NEP-et és magasabb fokú központi irányítást és állam által ösztönzött gazdaságfejlesztést követelt.

ráadásul eléggé távol is álltak a valós társadalmi folyamatoktól és mozgalmaktól. Tehát a peresztrojkának ez az alternatív potenciálja – helyesebben persze nem a peresztrojkáé, hanem azoké a társadalmi mozgalmaké, amelyek ekkor megjelentek, többek között az erőteljes öngazgató mozgalmaké – nem realizálódott, elveszett. Többek között azért is, mert az emberek fejében nem volt jelen – ahogyan a régi anarchisták mondanák – az „eszmei erő”.

A háború utáni Szovjetunió egyik legjelentősebb munkásmegmozdulása Novocserkasszkban volt. Nemrég A. Sz. Koncsalovszkij készített róla egy játékfilmet *Kedves elvtársak!* címmel.¹⁴ Ha láttad, akkor megkérdeznénk: Koncsalovszkij eme alkotásában vissza tudott-e térni az orosz néplélek nagyságának korai filmjeit (*Az első tanító,*¹⁵ *Aszja Kljacina története, aki szeretett, de nem ment férjhez*¹⁶ stb.) jellemző ábrázolásához? Képes volt-e megfelelően rámutatni az események lényegére, anélkül, hogy didaktikus lett volna? Tulajdonképpen mi is volt ez a munkásmegmozdulás?

Sajnos nem láttam a filmet, de maga a kérdés arra ösztönöz, hogy megnézzem, mert Novocserkasszk valóban jeles esemény volt: az egyik legjelentősebb munkástiltakozás a szovjet társadalom történetében, de távolról sem az egyetlen. Fontos eszünkbe vésnünk, hogy ez nem egy elszigetelt jelenség volt, nem valami teljesen véletlen dolog, hanem logikus és törvényszerű megnyilvánulása annak az osztályharcnak, amely a szovjet társadalomban zajlott az uralkodó nómenklátúra avagy nómenklátúra-osztály és a bér munkások között, akik társadalmi-gazdasági kizsákmányolásnak voltak alávetve. Nem vagyok biztos benne, hogy egy műalkotás képes kellően adekvát módon ábrázolni azoknak az okoknak és eseményeknek az egész komplexumát, amelyek Novocserkasszkhoz vezettek. Persze nyomon lehet követni például konkrét személyek (a film hősei vagy valóságos résztvevők) sorsán keresztül az események fejlődésmenetét, de ahhoz, hogy megértsük, mi is volt ez és honnan eredt, jobban el kell mélyednünk a társadalmi-gazdasági-politikai miliőben. A novocserkasszki munkásfelkelés és általános sztrájkja gyakorlatilag csak a jéghegy csúcsa volt. Maga a sztrájk hullám már 1961-ben emelkedni kezdett, és Novocserkasszkkal párhuzamosan gyakorlatilag az egész országban hol sztrájkok, hol utcai tüntetések zajlottak, hol pedig a falakra és a vagonokra írtak graffitiket, ilyen vagy olyan módon általános sztrájkra szólítva fel az ország legkülönbözőbb területein. Bár Novocserkasszk után a munkástiltakozások hullámát megtörték, a dolog ezzel mégsem zárult le, mert a tiltakozások a szovjet társadalomban a '60-as évek végén és a '70-es években is folytatódtak, s ugyanúgy voltak sztrájkok, még ha nem is ilyen számban és méretekben. Korábban, az '50-es években a légerekben törték ki felkelések, aztán jöttek a fiatalok felkelései az '50-es évek végén, többek között azok körében, akiket a szűzföldek feltörésére küldtek ki. Ha összevetjük a társadalmi tiltakozások szintjét, méreteit a szovjet társadalomban és a mai Oroszországban, úgy bármily paradoxnak látszódjék is, akkoriban ez jóval magasabb volt. Akárcsak az önszerveződés szintje. Nos tehát, honnan is eredt Novocserkasszk? Ez egyfajta következménye volt a hatalom birtokosai azon kísérletének, hogy egy újabb, következő modernizációs ugrást hajtsanak végre. A Szovjetunió történetében több modernizációs ugrás vagy hullám is volt. Az első az ipari társadalom alapjainak megvetésére irányult, a második a fejlett ipari társadalomba való átmenetre, a harmadik pedig arra tett kísérletet, hogy áttérjenek a kései ipari társadalomra, amely azokon az új technológiákon alapul, melyek kifejlesztésére a Szovjetunió már nem bizonyult képesnek. Ennek következtében ez a modernizációs ugrás kudarcba fulladt, a Szovjetunió pedig széthullott. Novocserkasszkot tehát bizonyos értelemben a hatalmi szervek második modernizációs ugrással kapcsolatos politikája szülte. Az '50-es évek végének és a '60-as évek elejének második modernizációs ugrása azzal függött össze, hogy a régi módon történő továbbfejlődés lehetőségei kimerültek. A korábbi sztálini ugrás nagymértékben a bebörtönzött munkájának felhasználásán alapult, tehát a szinte egyáltalán nem fizetett munka kizsákmányolásán. Az '50-es évek elejének lágerfelkelései után azonban a hatalmi szervek kénytelenek voltak amnesztiát hirdetni, s ezzel a korábbi módon történő továbbhaladás lehetőségei elzáródtak. Maradt tehát a klasszikus munkásosztály, vele

¹⁴ A film magyar feliratos előzetese elérhető itt: https://www.youtube.com/watch?v=pLY408yMGyw&ab_channel=CirkoFilm

¹⁵ <https://videa.hu/video/film-animacio/az-elso-tanito-1965-bYXcDpQ5CY2ik3C7>

¹⁶ https://m.ok.ru/video/2485224737389?fbclid=IwAR0wRgLjv9Vt2t42Vke3HXj_Ftp74e_Gt7LEIHDAg8bJtgQSD94EYSOuAQHI

kellett kezdeni valamit. Hogyan szokta bármely tőkés végrehajtani a kizsákmányolás fokozását abból a célból, hogy növelje profitját és termelési kapacitását, valamint fokozza a gazdaság fejlődésének tempóját? Általában ezt két módon szokták végrehajtani. Vagy új technikát honosítanak meg, vagy növelik a munkára kifejtett nyomást. Azaz emelik a normákat, a munkabért pedig leszorítják. A hrucsovi rezsim mindezt együttesen lépte meg. Ráadásul míg a technikával kapcsolatban voltak még bizonyos nyitott kérdések, addig a munkával kapcsolatos utóbbi két módszer tökéletesen ki volt már dolgozva. A novocserkasszki robbanáshoz tehát közvetlenül ezek a folyamatok vezettek el: egyrészt a munkabér emelésének visszafogása, másrészt a termelési normák erőteljes megnövelése. De volt egy harmadik is: az alapvető élelmiszerek rohamos drágulása. Ahogy már említettem, olyan feltételek között, amikor a „konszern-állam” az egyetlen, amely piacra dobja ezeket az élelmiszereket, akkor olyan árakat állapít meg, amelyeket csak akar, a dolgozóknak pedig nincs más választásuk, kénytelenek a megállapított árakon vásárolni. Ez a kombináció ugrásszerűen megnövelte a kizsákmányolás mértékét, és robbanáshoz vezetett. Nem akarok részletesen szólni a novocserkasszki felkelés menetéről, de nagyon fontos, hogy megértsük a következményeket és a dolog társadalmi jellegét. Az atomizáció problémáját illetően Novocserkasszk megörökölte a szovjet társadalomnak egy egészen meghatározott állapotát. A sztálini politika mindenekelőtt szétrombolta a hagyományos paraszti obscsinát. Én ezt nevezem a szovjet társadalom – vagy ha úgy tetszik, az oroszországi társadalom – első atomizációs hullámának. Főként a kisebb városokra, köztük Novocserkasszra is jellemző volt, hogy létezett néhány nagy iparvállalat, és gyakorlatilag ezekre épült az egész város. Így az emberek kommunikáltak egymással a munkahelyen és otthon is, mert a vállalatok körül éltek, és így vagy úgy a munkaidőn kívül is folytatták a kommunikációt. A munkások összeforrottsága itt továbbra is létezett (szemben a nagy megapoliszokkal, ahol ez már kezdett eltűnni). Ezért amint kipattant egy-egy tiltakozás, az egyből lavinaszerű jelleget öltött, s az emberek csatlakoztak hozzá, mert saját ügyüknek tekintették. És ez volt az a társadalmi bázis – az olyan kisebb vidéki városok munkásosztálya, amelyek nagyvállalatok körül jöttek létre –, amely a munkástiltakozások fő hajtóerejét adta. A folytatás érdekesen alakult. Mert a novocserkasszki felkelést és a többi hasonló sztrájkot ugyan leverték, de ettől még a hatalom nagyon megrémült és mintegy ki nem mondott kompromisszumot kötött a munkásosztállyal. Ez is nagyon érdekes, mert a munkásosztály nem volt szervezett. Nem voltak szabad szakszervezetek, nem voltak munkásszervezetek. Nem volt kívül megállapodást, kollektív szerződést vagy valamiféle szociális paktumot kötni. Ezért ez egy ki nem mondott, le nem írt, nem formalizált szociális paktum volt, amely ugyanakkor *de facto* létezett, s lényegében a peresztrojkáig fennállt. Miről is volt szó? A hatóságok egyszer s mindenkorra letettek arról az elképzelésről, hogy hirtelen és erőteljesen megemeljék a normákat, s gyakorlatilag befagyasztották őket. Ha megnézzük a Szovjetunió gazdasági növekedésének statisztikáját az ezt követő korszakban, akkor láthatjuk, hogy a növekedés jelentősen lelassult. A hatalmi szervek többé már nem kockáztatták meg, hogy jelentősen növeljék a munkásosztály terheit. Másrészt elkezdtek többet költeni a szociális szükségletekre, és ettől kezdve sokkal óvatosabban emelték az árakat. Ezt a ki nem mondott kompromisszumot a Szovjetunióban néha viccelődve így írták körül: „A hatalmi szervek úgy tesznek, mintha fizetnének nekünk, mi meg úgy teszünk, mintha dolgoznánk.” Az emberek persze dolgoztak, de spontán módon és szívósan ellenálltak a kizsákmányolás növelésére irányuló, felülről jövő kísérleteknek, a normák rájuk kényszerítésének. Az eredmény a gazdasági növekedés lassulása és a szovjet gazdaság teljes irányváltása lett a nehézipari termékek exportjáról az olaj- és gázexportra. Innen ered az ezektől az erőforrásoktól és világpiaci áruktól való függőség, valamint az a válság, amelybe a Szovjetunió került, miután ezek az árak a '80-as évek elején zuhanni kezdtek. Tehát bizonyos értelemben ez a társadalmi kompromisszum fennmaradt egészen a peresztrojkáig, amíg a hatalmi szervek kísérletet nem tettek arra, hogy egy újabb ugrást hajtsanak végre az egész gazdasági struktúra átépítése révén. Egyébként ez is azzal az elképzeléssel vette kezdetét, hogy „be kell vezetnünk a valódi árakat”. Vagyis fel kell hagynunk az állami szubvenciókkal. Ha megnézzük, hogyan hullott szét a szovjet társadalom, a történetek nagyon is párhuzamba állíthatók azzal, ahogyan a világ más országai áttértek a neoliberalizmusra, ahogyan lemondtak a szociális állam ottani változatáról. A peresztrojkába úgy fogtak bele, hogy azt a szovjet típusú szociális állam egyfajta lebontásának szánták. Ez a szociális állam nem volt soha nyíltan

deklarálva vagy bármiféle egyezményben rögzítve. Mégis ez a szovjet típusú szociális állam, amikor az oroszországi életszínvonal – egyes kutatók véleménye szerint – magasabb volt, mint az ország történelme során bármikor, részben a novocserkasszki és a többi hasonló felkelés eredménye volt. A munkásosztály ezt saját vérén vásárolta meg. Ez volt tehát a novocserkasszki megmozdulás igazi jelentősége.

Anarchista könyvtár

Vagyim Damjé
Interjú Vagyim Damjével a Szovjetunióról (Részlet)
2024

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből (évkönyv). L. 2024. 31-45. Letöltve 2024.08.31-én a
<https://yearbook2.hu/Evkonyv2024.pdf> URL-ről.

hu.theanarchistlibrary.org